

Martin Puchner

KULTURA

Nova svetovna zgodovina

Martin Puchner

KULTURA

Nova svetovna zgodovina

Prevedla Špela Vodopivec

Ljubljana 2024

Martin Puchner
KULTURA
Nova svetovna zgodovina

CULTURE
A New World History

Copyright © 2023 by Martin Puchner. All rights reserved.

© za Slovenijo UMco, 2024. Vse pravice pridržane.

Prevod: Špela Vodopivec
Izdajatelj in založnik: UMco, d. d.
Zbirka Angažirano

Odgovorni urednik: Samo Rugelj
Knjigo uredila: Renate Rugelj
Jezikovni pregled: Mira Turk Škraba
Opombe in številčenje kazala: Neža Vilhelm
Oblikovanje ovitka in postavitev: Aleš Cimprič
Slika na naslovnici: iStock
Tisk: Camera, d. o. o.
Naklada: 400 izvodov, 1. natis
Ljubljana 2024

Knjižno delo je izšlo v okviru programa, ki ga sofinancira
Javna agencija za knjigo Republike Slovenije.

V okviru določil Zakona o avtorski in sorodnih pravicah so brez pisnega dovoljenja založbe prepovedani reproduciranje, distribuiranje, javna priobčitev, predelava ali druga uporaba tega avtorskega dela ali njegovih delov v kakršnem koli obsegu ali postopku, v številni fotokopiranje, tiskanje in shranjevanje v elektronski obliki.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

930.85
008(091)

PUCHNER, Martin, 1969-
Kultura : nova svetovna zgodovina / Martin Puchner ;
prevedla Špela Vodopivec. - 1. natis. - Ljubljana : UMco,
2024. - (Zbirka Angažirano)

Prevod dela: Culture : a new world history
ISBN 978-961-7136-97-5
COBISS.SI-ID 196187139

UMco, d. d., Leskoškova 12, 1000 Ljubljana
tel.: 01 / 520 18 39, e-pošta: bukla-urednistvo@umco.si, www.bukla.si

Za njo, ki je ljubljena

Vsebina

Predgovor	
Kako deluje kultura	9
Uvod	
V notranjosti Chauvetove jame, 35.000 let pr. n. št.	13
Prvo poglavje	
Kraljica Nefretete in njen bog brez obraza	29
Drugo poglavje	
Platon zažge svojo tragedijo in si izmisli zgodovino	55
Tretje poglavje	
Kralj Ašoka pošlje sporočilo v prihodnost	71
Četrto poglavje	
Južnoazijska boginja v Pompejih	91
Peto poglavje	
Budistični romar išče starodavne sledi	111
Šesto poglavje	
<i>Pillow Book</i> in nekatere nevarnosti kulturne diplomacije	131
Sedmo poglavje	
Ko Bagdad postane zakladnica modrosti	153
Osmo poglavje	
Etiopska kraljica pozdravlja tatove, ki so ukradli skrinjo zaveze	175

Deveto poglavje	
Krščanska mističarka in tri evropske obuditve	195
Deseto poglavje	
Azteška prestolnica se sooči s sovražniki in občudovalci iz Evrope	223
Enajsto poglavje	
Portugalski pomorščak napiše svetovni ep	255
Dvanajsto poglavje	
Razsvetljenje v koloniji Saint-Domingue in pariškem salonu	279
Trinajsto poglavje	
George Eliot podpre znanost o preteklosti	303
Štirinajsto poglavje	
Japonski val preplavi svet	327
Petnajsto poglavje	
Drama ob nigerijski neodvisnosti	351
Epilog	
Bo leta 2114 še obstajala knjižnica?	375
Zahvale	395
Končne opombe	399
Imensko in stvarno kazalo	439

PREDGOVOR

KAKO DELUJE KULTURA

Tole je en pogled na kulturo: na Zemlji živijo skupine ljudi, ki jih povezujejo skupne prakse. Vsaka od teh kultur ima svoje navade, običaje in umetnost. Pripada ljudem, ki so se v njej rodili, in treba jo je varovati, da je ne skalijo zunanji vplivi. S tega vidika je kultura oblika lastnine, saj pripada ljudem, ki živijo v njej. Ena od prednosti takega razumevanja je, da spodbuja ljudi k negovanju in ohranjanju njihove dediščine, pa tudi da se borijo zanjo, na primer ko morajo muzeji vrniti predmete, pridobljene v sumljivih okoliščinah, njihovim zakonitim lastnikom. Domneva, da si kulturo lahko lastimo, ima presenetljivo veliko zagovornikov, med drugim tudi nativiste,*

---

* Angl. *nativism* – dajanje prednosti, poudarjanje interesov, navad, kulture ljudi, ki so se rodili na nekem ozemlju ali se tam ustalili pred nedavnimi prišleki oziroma migranti. Op. prev.

ki so zelo predani tradiciji svojega naroda, in tiste, ki upajo, da bodo kulturno prilasčanje preprečili tako, da bodo obstran-
cem prepovedali kakršnokoli poseganje v kulturno lastnino
neke skupine.

Obstaja pa še drug pogled na kulturo, ki zavrača idejo, da
bi si kulturo lahko lastili. Tako je razmišljaj kitajski popotnik
Xuanzang, ki se je odpravil v Indijo in se vrnil v domovino z
budističnimi rokopisi. Tako so ravnali tudi arabski in perzijski
izobraženci, ki so prevajali dela grških filozofov. Tako so delo-
vali nešteti pisarji, učitelji in umetniki, ki so našli navdih daleč
onkraj svoje kulture. V sodobnejšem času po koncu evropske-
ga kolonializma so v tem duhu ustvarjali Wole Soyinka in šte-
vilni drugi umetniki.

Ti ljudje menijo, da kulture ne tvorijo zgolj elementi ene
skupnosti, temveč da se kultura razvija in raste, ko se srečuje z
drugimi kulturami. Ne nastaja zgolj na podlagi doživetih izku-
šenj posameznikov, ampak tudi z izposojanjem idej in oblik,
ki posameznikom pomagajo razumeti in izraziti njihove izkuš-
nje na nove načine. Če zavzamemo stališče, da je kultura la-
stnina, so ti ljudje videti kot vsiljivci, prisvojitelji ali celo tatovi.
Toda oni so svoje delo gradili ponižno in predano, saj so intu-
itivno vedeli, da se kultura razvija s kroženjem in mešanjem
idej; vedeli so, da zmotne ideje o lastnini in lastništvu kulture
omejujejo in ovirajo, kar vodi do osiromašenih oblik izražanja.

Ta knjiga ne opeva velikih knjig, niti ne zagovarja zahodnega
kanona. V njej se kaže pogled na kulturo, ki ni tako enozna-
čen in je zato po mojem tudi zanimivejši: tak pogled govori o
vplivih, ki so prišli od daleč, in inovacijah, ki so jih spodbudile
poškodovane tradicije, skrpane iz tistega, kar je ostalo. Ljudje,
ki so se zavzemali za tak pogled, so pogosto ostali nepoznani,

in celo danes ve zanje zgolj peščica strokovnjakov. Tudi sam jih nisem veliko poznal, dokler nisem pokukal onkraj uveljavljenih kanonov in sledil protagonistom v tej knjigi, ki so hodili po manj uhojenih stezah in skritih stranpoteh. Ob njih sem spoznal, da če hočemo obrzdati izkoriščevalski turizem, se ogniti nespoštljivi uporabi drugih kultur in zaščititi ogrožene tradicije, moramo najti drugačen pristop, kot sta lastnina in lastništvo, se pravi takšnega, ki bo bolj v skladu s tem, kako kultura dejansko deluje.

Mojstrovine teh ustvarjalcev so porodile novo zgodbo kulture, ki presega meje časa in prostora ter razkriva presenetljive povezave in podtalne vplive. Zgodba ni ves čas prijetna, in to je treba povedati, vendar je edina, ki jo imamo: govori o zgodovini ljudi kot vrsti, ki ustvarja kulturo. To je zgodba o nas.

UVOD

V NOTRANJOSTI CHAUVETOVE JAME, 35.000 LET PR. N. ŠT.

Dolgo preden smo se na zemlji pojavili ljudje, je bila Chauvetova jama na jugu Francije zalita z vodo. Sčasoma je voda izdolbla globoke soteske v krhki apnenec in se nato umaknila, za seboj pa visoko nad reko Ardeche pustila sistem votlin, ki so začele privabljati obiskovalce. Tisoče let so se vanje zatekale medvedje družine, ki so prespale zime v podzemnih dvoranah. Ko so medvedi odšli, je prišel in odšel še volk. Nekoč je v temačno notranjost zakorakal kozorog, skočil in ob trdem pristanku zdrsnil v ozko jamo.¹ Ko se je znašel v slepi ulici, se je v paniki začel vračati po svojih stopinjah, dokler ni bil znova na prostosti, se obrnil in obstal.

Ko so medvedi, volk in kozorog za vedno zapustili jamo, so si vanjo prvič upali stopiti ljudje.² S seboj so prinesli bakle, ki so razsvetlile mrežo podzemnih dvoran s presenetljivo ravnimi

tlemi in nenavadnimi stebri, ki so poganjali iz stropa in tal, kjer je dolga tisočletja kapljala voda.³ Migotava svetloba gorečih bakel je razkrila sledi, ki so jih pustili nekdanji prebivalci jame. Ljudje z baklami so bili lovci in nabiralci, zato so znali izvrstno brati sledi. Tristopetdesetkilogramski medvedi so na svojih ležiščih pustili udrtine, njihovi ostri kremplji pa so praskali stene. Tudi volk je pustil sledi, mehka glinena tla pa so korak za korakom razkrila nesrečno in prestrašno kozorogovo pustolovščino.

Toda ljudje niso samo brali živalskih sledi, še sami so dodali svoje, in tako se je začel dolgotrajni proces spreminjanja jame v novo okolje.⁴ V nekaterih primerih so se zgledovali po medvedih in praskali v površje jame. Na stari apnenec, obložen s tanko plastjo gline, so s prsti ali preprostim orodjem vrezovali podobe in prizore iz življenja.⁵ Naredili so obrise medvedov, volkov in kozorogov, kot bi hoteli počastiti nekdanje prebivalce jame, upodobili pa so tudi druge živali – panterje in leve, mamute in zobre, jelene in nosoroge –, bodisi posamično ali v čredah, kako bežijo pred lačnimi plenilci.

Poleg jamskih gravur so ljudje ustvarjali tudi jamske poslikave. Z ogljem iz ugaslih ognjišč so risali umetelne podobe in prizore, ki so jih včasih pobarvali z mešanico gline in pepela. Ker jamske stene niso bile ravne, so umetniki vkomponirali relief v sliko in presenetili gledalce s čredo konj, ki je bila videti, kot bi galopirala izza ovinka. Nekateri so sčasoma postali spretnjši in so presenetljivo natančno upodobili levji gobec ali konjsko grivo. Lokacije za jamske poslikave so izbirali strateško, pogosto visoko na stenah, da bi čim bolj presunile obiskovalce z baklami, ki so se jim med hojo po skromno osvetljenih prostorih slike razkrivale druga za drugo.⁶

Za razliko od medvedov ljudje nikoli niso živeli v jamah (na nobenem ognjišču ni živalskih kosti ali drugih sledi kuhanja); ogenj so uporabljali samo za razsvetljavo in da so naredili oglje, s katerim so krasili stene. S takšnim ustvarjanjem so začeli pred več kot 37.000 leti in nadaljevali več tisočletij, pri tem pa jih je vodil skupni občutek, kako bi morala biti narisana neka žival – npr. nosorog, kozorog ali mamut.

Nato se je pred 34.000 leti utrgal del pobočja in zasul vhod v jamo.⁷ Za umetnike, ki takrat niso bili v njej, je bila to velika tragedija, saj jih je podor odrezal od njihovega multigeneracijskega ustvarjalnega dela. Za nas pa je to pravzaprav sreča, saj je bila jama zaščiten pred naslednjimi rodovi živali in ljudi, ki bi z nadaljnjo uporabo spremenili ali uničili pretekle stvaritve.

Chauvetova jama prikazuje osrednjo dinamiko kulture na delu. Na začetku so se ljudje morda lotili jamskega ustvarjanja po navdihu medvedjih sledi, toda sčasoma je to postalo premišljeno umetništvo, ki se je vztrajno prenašalo iz roda v rod. Poglavitna razlika med medvedi in ljudmi je tale: medvedi (in druge živali v jami) so se razvili s procesom naravne evolucije, ki ga je prvi opisal Charles Darwin, in ta proces je bil tako počasen, da ga merimo v stotisočih ali celo milijonih let.

Tudi človeški razvoj je bil podvržen enako počasnemu procesu, vendar s to razliko, da se je pri ljudeh pojavil še en proces evolucije, ki temelji na jeziku in drugih kulturnih tehnikah. Ta proces je odvisen od sposobnosti prenašanja informacij in veščin iz roda v rod, pri čemer ni treba čakati na nove genske mutacije. Gre za prenašanje ali *transmisijo*, ki ne spreminja biološkega ustroja človeka ali ga spreminja zgolj minimalno, omogoča pa pridobivanje in ohranjanje znanja ter delitev znanja z drugimi. Ta proces, ki je bistveno hitrejši od biologije,

je omogočil, da smo ljudje postali ena najbolj razširjenih vrst na planetu (poleg mikrobov in deževnikov, ki imajo na voljo več biomase kot ljudje).

Shranjevanje kulturnih informacij in kulturna transmisija zahtevata, da varujemo zakladnico znanja in jo predajamo novim rodovom na načine, ki nimajo zveze z DNK. Zato smo ljudje razvili tehnike pomnjenja in metode za prenos znanja, pomagamo pa si tudi z zunanjimi pomnilniškimi napravami. Takšna naprava je bila tudi Chauvetova jama. Tja so se ljudje vračali rod za rod in sodelovali pri projektu, ki ga nihče ne bi zmožel sam. Vsaka generacija umetnikov se je naučila kakšno novo tehniko in nadaljevala delo prejšnje, s tem pa ohranila in izpopolnila, kar so ustvarili predniki. Za nas je zamisel, da bi ljudje tisoče let ustvarjali v enem samem sistemu jam v enakem slogu, skoraj nepredstavljava. Toda prvi ljudje so se dobro zavedali, kako pomembna sta bila ohranjanje znanja in predajanje idej potomcem.

Kaj se je z medgeneracijskim sodelovanjem preneslo v krajih, kot je Chauvetova jama? Sprva so ljudje prenašali praktično znanje, poznavanje naravnega sveta in kako v njem preživeti, kar je vključevalo umetnost izdelovanja orodja in kako zakuriti ogenj. Sčasoma se je zakladnica znanja širila, saj so ljudje dodali še vse tisto, kar so se naučili o pridelovanju poljščin, in nazadnje tehnologijo, ki jo je omogočila znanost. Ker je bilo znanja čedalje več, so bile potrebne naprednejše ustanove, kot so templji, knjižnice, samostani in univerze, v katerih so znanje hranili in ga predajali naprej.

Toda tisto, kar je bilo na stenah Chauvetove jame, ni bilo praktično znanje: bilo je nekaj, kar bi danes prej opisali kot kombinacijo umetnosti in religije. V eni od podzemnih dvoran

so jamski umetniki postavili medvedjo lobanjo na skalo kot na nekakšen oltar, in to je ostanek obreda, ki se je zgodil na tem mestu. Ena od slikarij prikazuje spodnji del ženskega telesa, prepletenega s človeku podobno figuro z bikovo glavo. Ta par, ki je očitno povezan s plodnostjo, ne predstavlja sveta svojih ustvarjalcev tako kot druge poslikave, na katerih črede živali bežijo pred plenilci: predstavlja mit, podobo, na katero je pripeta posebno pomembna zgodba. Zadnji skupek jamskih znakov so abstraktni simboli. Morda so tudi ti dobili svoj pomen z obredi ali zgodbami, zaradi katerih so postali del simboličnega reda, ki je bil zelo drugačen od vsakdanjega življenja zunaj jame.

Lobanja, mitične figure in abstraktni simboli namigujejo, da je bila jama del posebnega doživetja, ki je vključevalo obred, svetlobne efekte in zgodbe, pa tudi glasbo.⁸ V prazgodovinskih jamah so našli piščali in tolkala, nekatere oznake na stenah pa morda nakazujejo mesta s posebnimi akustičnimi učinki in so kot nekakšna navodila, kam naj se postavijo pevci in glasbeniki.⁹

Ljudje so hodili v jame, kot je Chauvetova, da so tam ustvarjali lastne različice resničnosti in osmišljali zunanji svet, ki je bil nenehna borba s plenilci, kot prikazujejo tudi stenske poslikave. V jame jih ni vlekla želja po nadgrajevanju praktičnega znanja. Tam so iskali odgovore na temeljna vprašanja njihovega obstoja: zakaj so na svetu, zakaj so se znašli v posebnem odnosu z drugimi živalmi; spraševali so se o rojstvu in smrti, o izvoru in koncu, zakaj čutijo potrebo po razumevanju svojega odnosa z vsemirjem in zakaj so zmožni umevati te reči. V jamah so ljudje osmišljali stvari in iskali njihov pomen. Ni šlo torej za iskanje načina, temveč razloga.

Polagoma se je tisto, kar se je v jamah začelo s slikami, simboli in obredi, razvilo v druge prakse. Čedalje bogatejše praktično znanje je ljudem omogočilo, da so gradili umetna bivališča, v katerih so živeli ali pa so jih obiskovali le ob posebnih priložnostih, ko so prirejali obrede (templji in cerkve), nastopali (gledališča, koncertne dvorane) in pripovedovali zgodbe. Ko smo nadgrajevali svoje praktično znanje, smo spotoma razvili tudi nove načine razumevanja, kje je naše mesto v vesolju, in nove načine osmišljanja našega obstoja.

Z današnjega gledišča se zgodba o praktičnem znanju nanaša na orodje, znanost in tehnologijo ter sposobnost razumevanja naravnega sveta in preživetja v njem. Zgodba o zakajih pa govori o zgodovini kulture kot udejstvovanju, s katerim iščemo pomen in smisel. To je področje, ki ga raziskuje humanistika.

Tisočletja po tem, ko je Chauvetovo jamo zaprl plaz, je skupina ljudi odkrila začasni vhod vanjo, ki se je nemara pokazal po kakem drugem zemeljskem zdrs. Ta skupina je bila zelo drugačna od prvotnih umetnikov v jami, saj je vmes vendarle preteklo precej časa. Ker je izviral iz drugačne kulture z drugačnimi miti, zgodbami, obredi in simboli ter drugačnim pojmovanjem sveta, je bila najbrž enako osupla in zbegana nad umetelnimi poslikavami prednikov, kot smo bili mi. Toda nekaj jih je vleklo v jamo; najbrž so si hoteli razložiti, kar so videli, in so nedoumljive ostanke iz davnine poskušali doumeti v okviru lastnega kulturnega razumevanja. Precej verjetno je, da so celo nadaljevali delo v jami in obstoječim dekoracijam dodali še svoje.

Potem se je znova utrgal plaz, ki je jamo zapečatil za nadaljnjih 28.000 let. Skril in ohranil je njene zaklade, dokler jih ni leta 1994 odkrila skupina amaterskih raziskovalcev,

ki jo je vodil Jean-Marie Chauvet, po katerem se zdaj jama tudi imenuje.

Plaz nas opominja, kako krhka reč je kulturna transmisija, ki je običajno odvisna od neprekinjene komunikacije med generacijami. Za razliko od biološke evolucije, ki poteka počasi, zato pa trajneje ohrani prilagoditvene spremembe v genskem zapisu (DNK), je kulturna transmisija odvisna od človekovega pomnjenja in poučevalnih metod. Te metode in ustanove, v katerih jih prakticirajo, kaj hitro lahko zamrejo, če ljudi ne zanimajo več, lahko pa jih uniči tudi zunanja sila. Če se transmissijski tok prekine, bodisi zaradi plazu, podnebnih sprememb ali vojne, je znanje izgubljeno. Izgine, razen če obstajajo sledi, kot so jamske poslikave ali drugi stvarni ostanki, ki naslednikom namigujejo, kako so nekoč predajali védenje poznejšim rodovom. Jamske dekoracije so zgolj delčki večje kulture, delčki brez razlage. Manjka namreč medosebni prenos zgodb, nastopov, obredov in mitov, ki bi razodeli celotni pomen teh sledi. Toda sledi so boljše kot nič, saj so drugi skupini ljudi – in tretji, torej nam – omogočile vsaj nekolikšen vpogled v nekaj davnega.

V nekaterih primerih so jamski umetniki potopili roke v gline ali barvilo in pustili na stenah svoj pečat – morda v spomin starim medvedjim odtisom. V drugih primerih so razpršili barvo čez dlan, položeno na skalo, da se je lepo videl obris. Nekateri odtisi dlani so narejeni tako natančno, da bi jih lahko pripisali eni sami osebi. Izražajo nekaj individualnega: *Bil sem tukaj. Soustvarjal sem ta simbolični svet. Puščam to sled za bodočnost.*

Izkušnja druge skupine ljudi, ki je našla vhod v Chauvetovo jamo, govori o še enem pomembnem vidiku kulturne

Negativni odtis roke v Chauvetovi jami, s katerim se je nekdo razločno »podpisal« (Foto: Claude Valette)

transmisije: obujanju. Neštete jame, templje in knjižnice so uničile naravne nesreče ali človek. Ob vsakem uničenju je bil prekinjen tok kulturne transmisije, ki se je včasih po dolgem premoru spet nadaljeval, včasih pa tudi ne. To pomeni, da so ljudje vedno znova doživljali tisto, kar je doživljala druga skupina jamskih obiskovalcev, namreč soočenje z ostanki pozabljene kulture. Izkazalo se je, da je ta izkušnja precej pogosta in presenetljivo plodovita. Velik del starega Egipta se je zgodil v senci velikih piramid, zgrajenih v davnini. Kitajski izobraženci so zelo spoštovali zlato dobo dinastije Džov. Azteki so častili ruševine templjev, ki so jih odkrili v mehiški kotlini. Novodobni Italijani so očarani nad Pompeji, ki jih je pokopal vulkan in pod pepelom ohranil staro mesto. Če gledamo v preteklost, jo poskušamo razumeti in celo obuditi, to pa pogosto privede

do osupljivih inovacij in revolucij – celo beseda »revolucija« je izpeljanka besede, ki je prvotno pomenila »vrniti«.

In tako se je zgodilo, da je želja po obujanju na novo odkrite preteklosti porodila humanistiko. Na Kitajskem je humanist Han Yu (768–824) zavračal budizem in se zavzemal za vrnitev h konfucijanskim klasikom, katerih lepi zgled se je, kot je menil, povsem izgubil.¹⁰ Zanj in za druge je obujanje starih besedil pomenilo, da je bilo treba oblikovati povsem novo vedo, ki bo razlagala, interpretirala in učila. Na Bližnjem vzhodu je bil filozof Ibn Sina (980–1037) del gibanja, v katerem so prevajali in razlagali besedila iz predislamskega časa, med drugim tudi grške filozofe, in tako je nastala sinteza različnih oblik znanja v kontekstu islama.¹¹

Nekaj podobnega se je zgodilo v Evropi, ko je skupinica italijanskih pesnikov in izobražencev začela brskati za klasičnimi rokopisi, med katerimi so bili tudi takšni, ki so se v Italiji znašli po zaslugi arabskih razlagalcev besedil. Počasi so radovedni Italijani odkrivali izgubljeni svet (to se pravi izgubljen njim), izbrskali in uredili so stare rokopise ter s tistim, kar so se naučili iz njih, spreminjali svojo kulturo. Poznejši humanisti so prekinitev zaznamovali s poimenovanjem vmesnega obdobja, ki so mu rekli srednji vek. To je bila doba, ko se je klasično znanje izgubilo, sledil pa ji je prerod ali renesansa. V resnici renesansa v Italiji ni bila neki izjemen čas preroda, temveč zgolj še eno srečanje z delno razumljenimi delčki preteklosti, in ta odkritja so se dogajala celo v času tako imenovanega temnega srednjega veka. Kulturna zgodovina sestoji iz prekinitev in obuditev, ki so se dogajale ves čas.

Ta knjiga pripoveduje zgodbo o kulturi, osredotoča pa se na ohranjanje, izgubljanje in obujanje. To pomeni, da se osredotoča na posebne kraje in ustanove, v katerih so ljudje ustvarjali pomen – od prvih sledi, ki so jih ljudje pustili na krajih, kot je Chauvetova jama, do umetnih kulturnih prostorov, kot so egipčanske piramide in grška gledališča, budistični in krščanski samostani, otoško mesto Tenochtitlan (Mehika), italijanski *studioli* in pariški saloni, pa tudi zbirke, kabineti čudes in muzeji, ki jih danes lahko obiščemo, če smo lačni zgodovine. Vse omenjeno so bile nekakšne ustanove, v katerih sta umetnost in humanistično znanje nastajala, se ohranjala, spreminjala in prenašala naslednji generaciji.

Te ustanove ohranjajo kulturo v različnih oblikah, od kipov in slik do zgodb, glasbe in obredov, pa tudi v nemara najprepričljivejši obliki od vseh – pisni. Razvoj različnih tehnologij pisanja je privedel do nastanka mezopotamskih in egipčanskih pisarskih šol, arabskih knjižnic, srednjeveških skriptorijev (prostorov za pisanje ali prepisovanje), renesančnih zbirk, razsvetljenskih enciklopedij in interneta. Tisk, ki so ga prvič izumili na Kitajskem, nato pa znova v severni Evropi, je pomembno prispeval k temu, da so tako zgodbe kot slike postale dostopnejše širšemu bralstvu oz. gledalstvu. Kljub tovrstnemu napredku se je vse do danes ohranilo ustno izročilo, pa tudi neformalne mreže izkušenj, ki so še vedno pomembna metoda prenašanja znanja mladim rodovom.

Ne glede na to, kako dobre so bile metode pomnjenja in shranjevanja, so se kulturne dobrine in prakse še vedno izgubljale, bile uničene ali opuščene, zato so bile nove generacije prisiljene iskati smisel in pomen kulturnih izrazov, ki jih niso več razumele ali ki so se ohranili le delno in nezadostno.

Neizbežni rezultat tovrstne degradacije in izgube je bilo napačno razumevanje, saj je vsaka generacija oblikovala svoja zmotna prepričanja o preteklosti.

Prekinitve in napake v kulturni transmisiji pa kljub vsemu niso zaustavile kulturnega razvoja. V bistvu so bile lahko zelo produktivne, kadar so vodile do novih in edinstvenih stvari-tev. Tako kot biološko prilagajanje poteka ob (naključnih) napakah v zaporedju DNK, tudi kulturno prilagajanje poteka ob napakah v transmisiji. Te napake so način, kako kultura eksperimentira. Tako lahko nove generacije projicirajo na preteklost lastna zanimanja in vprašanja ter poskrbijo za njeno ohranjanje.

Na eni strani imamo torej zgodbo o ohranjanju, izgubljanju in obujanju (pogosto z napakami), na drugi pa interakcijo med kulturami. Tovrstne interakcije, ki so bile posledica vojn in invazij, pa tudi trgovine in popotništva, so vodile k novim oblikam kulture. Nekatero največje civilizacije so se razvijale tako, da so si izposodile elemente drugih kultur, na primer ko je indijski kralj uvozil iz Perzije umetnost postavljanja stebrov; ko so Rimljani uvozili grško književnost, gledališče in bogove; ko so se Kitajci odpravili v Indijo iskat budistične svete spise; ko so japonski diplomati pluli na Kitajsko, da bi se spoznali s kitajskimi rokopisi, arhitekturnimi slogi in novimi oblikami čaščenja; ko so Etiopijci ustvarili zgodbo o nastanku, povezano s hebrejskim in krščanskim svetim pismom; in ko so si Azteki prisvojili elemente kultur, s katerimi so se srečali v mehiški kotlini.

Ko so prednosti medkulturnih interakcij postale očitne, so jih nekateri daljnovidni vladarji namenoma spodbujali. Takšni so bili na primer japonski cesarji, ki so pošiljali diplomatske

odprave na Kitajsko, in abasidski kalif Harun Al Rašid, ki je znanje iz sredozemskih dežel in Bližnjega vzhoda asimiliral v svoji zakladnici modrosti, kot jo je imenoval. Vse takšne primere izposojanja so spremljali zmotna razumevanja in napačne, vendar so bila napačna pojmovanja često produktivna, saj so prinesla nove oblike znanja in ustvarjanja pomena.

Včasih pa so kulturna srečanja privedla tudi do uničenja, kraje in nasilja, še posebno med vzponom evropskih kolonialnih imperijev, ki so različne konce sveta prisilili v stik s tujci, ki so nato izkoriščali njihovo delovno silo in vire, tudi kulturne. Toda kljub nasilju, ki je pogosto spremljalo kulturne stike, so napadene kulture razvile osupljive strategije upora, postale izjemno trdožive in se, v primerjavi s strašno počasno biološko evolucijo, zelo hitro prilagodile.

Zgodovina kulture, ki jo orisujem na teh straneh, nas lahko veliko nauči. Nekako nas pripravi do tega, da bolj kot kadarkoli prej z zanimanjem brskamo za izgubljenim znanjem iz davnine ter ga obujamo, in to ravno v času, ko pomembni spomeniki vse hitreje izginjajo zaradi okoljskih vplivov, zanemarjanja ali namernega uničevanja. Nove tehnologije za shranjevanje podatkov omogočajo hranitev besedil, slik in glasbe z minimalnimi stroški, shranjeno vsebino pa lahko prek družbenih medijev, kot so Facebook, Twitter in YouTube, hitro delimo z neverjetno širokim krogom ljudi. Še nikoli niso bili stari kulturni artefakti in prakse tako dostopni kot danes.

Toda v tem digitalnem izobilju kulturnih vsebin postajajo starejši formati, spletne strani in baze podatkov neberljivi, in to se dogaja zastrašujoče hitro. Pri tem se poraja vprašanje, ali nam gre ohranjanje preteklosti res toliko bolje od rok kot našim prednikom. Čeprav se je tehnologija za shranjevanje

in distribucijo kulturnih vsebin spremenila, se zakoni, ki narekujejo delovanje kulture – kako se ohranja, prenaša, izmenjuje in obuja –, niso. Vzajemna igra med ohranjanjem in uničenjem, izgubo in obuditvijo, napakami in prilagajanjem nemoteno teče dalje v svetu, v katerem so skoraj vse človeške kulture v stalnem stiku. Bolj kot kadarkoli prej se prepiramo o preteklosti in njenem pomenu, o tem, čigava je kultura in kdo ima pravico do nje.

Ko razpravljamo o pristnosti in neokrnjenosti, prilaščanju in mešanju, včasih pozabljamo, da kultura ni lastnina, temveč nekaj, kar predamo naprej, da bodo drugi lahko uporabljali po svoje. Kultura je velik reciklažni projekt, v katerem izbrskamo drobne delčke iz preteklosti in kreiramo nove, presenetljive načine ustvarjanja pomena. Ta knjiga pripoveduje o sultanu, ki je ukradel antični steber, ki je moral biti najden; o arabskem arheologu, ki jo izkopal egipčansko kraljico, ki so jo hoteli izbrisati iz zgodovine; o kalifu, ki je zbiral znanje ne glede na njegovo poreklo; o Grku, ki si je izmislil zgodbo o Grčiji, in o Rimljanu, ki si je izmislil zgodbo o Rimu; o etiopski kraljici, ki je uporabila deset božjih zapovedi, da je napletla novo zgodbo o izvoru. V teh epizodah iz naše kulturne zgodovine nastopajo ljudje, ki so si umazali roke s kulturo, ko so se trudili najti pomen. Kako naj se jih spominjamo in kako naj jih sodimo?

Predvsem milostno. Odkar so ljudje risali po Chauvetovi jami, je bilo ustvarjenega zares veliko, ohranilo pa se je tako malo, pogosto prav zaradi vzvišenosti poznejših generacij, ki so zanemarile dragocene kulturne artefakte in prakse, ker niso ustrezali njihovim verskim, družbenim, političnim ali etičnim idealom. Bomo mi ravnali bolje? Bo v našem svetu lahko cvetel širši nabor kulturnih izrazov?

Glavna lekcija kulturne zgodovine je: če hočemo, da kulture dosežejo svoj polni potencial, se moramo ukvarjati s preteklostjo in drug z drugim, pa čeprav se ob tem velikokrat pojavljajo napake, nerazumevanje in tudi uničenje. Če bomo ločili kulture od njihove preteklosti ali drugo od druge, jim bomo vzeli kisik, ki jih ohranja pri življenju.

Vsi ustvarjalci računajo na prihodnost, saj ji nekako zaupajo, da ne bo uničila njihovih del, čeprav vedo, da se bo vrednost njihovih del spremenila. *Kultura: nova svetovna zgodovina* želi bralcem ponuditi osupljivo paleto kulturnih del, ki smo jih kot vrsta ustvarili v upanju, da bomo skupno človeško dediščino predali zanamcem.

KULTURA

PRVO POGLAVJE

KRALJICA NEFRETETE IN NJEN BOG BREZ OBRAZA

Prvi jo je zagledal Mohamed Es Senussi. Takoj po kosilu je skupaj s svojimi delavci izkopal močno poškodovan doprsni kip kralja in našel dokaze o drugih krhkih kosih v bližini. Postalo je jasno, da so naleteli na nenavadno najdišče. Es Senussi, najpazljivejši in najizkušenejši kopač v skupini, je vse sodelavce poslal stran, da ne bi poškodovali zakopanih skulptur, in nadaljeval sam. Prostor je bil meter debelo prekrit z gruščem, ki ga je, kot že tolikokrat prej, previdno odstranil z motiko. Oblečen v svojo široko ponošeno tuniko, ki je bila nekoč bela, in čepico, ki je pokrivala njegovo veliko glavo in kratko pristrižene lase, je počasi napredoval proti vzhodni steni sobe in na poti odkril več delčkov nekega kipa.¹

Es Senussi in njegova ekipa so na tem območju kopali že več kot leto dni, ko so naleteli na ostanke velikega kompleksa,

pravo zakladnico kipov, figuric in reliefov. V malem prostoru, v katerem je delal zdaj, jih je bilo nenavadno veliko in vsi so bili precej na kupu. Potem ko je v suhem blatu in pesku našel nekaj manjših kosov, je zagledal še vratni del kipa v naravni velikosti, ki je bil neverjetno živih barv.

Odložil je motiko in nadaljeval z rokami. To so bile roke visokega in zajetnega človeka in niso bile videti posebno nežne, toda s krhkimi odlomljenimi koščki so bile osupljivo spretne in natančne. Pokleknil je na tla in pustil prstom, da so sami otipali, kar je bilo skrito. Polagoma se je iz zemlje prikazala stožčasta krona.

Izkopavanje kipa je bilo zahtevno, ker so bili v neposredni bližini zakopani še drugi kosi, ki jih je bilo treba odstraniti najprej. Toda nazadnje je Es Senussi strmel v doprsje ženske, ki je ležalo z obrazom proti tlom. Ko ga je dvignil in obrnil, je zagledal njen obraz: bil je prvi človek, ki ga je videl po približno 3244 letih. Šestega decembra 1912 so zapisali v dnevnik: »Barve so takšne, kot bi jih pravkar nanesli. Izvrstna izdelava. Besede so premalo: to je treba videti.«²

Es Senussi je zrl v osupljivo simetričen obraz, pobarvan z bronastim kožnim odtenkom, ki je imel poudarjene ličnice, ovalne oči in polne, jasno zarisane ustnice. V koticah ust so bile rahle zareze, vendar premajhne za nasmeh. Doprsje je bilo neverjetno dobro ohranjeno, le ušesa so bila nekoliko poškodovana in manjkalo je eno oko. Na kipu ni bilo imenske oznake, toda po kraljevski kroni je brž vedel, da v rokah pestuje kraljico. Na fotografiji, posneti po tem, ko je poklical na ogled še sodelavce, Es Senussi drži v naročju kraljičino doprsje; z eno roko podpira njegovo težo, na drugi pa sloni velika kronana glava. Ko gleda svoj zaklad, njegov obraz izžareva

Es Senussi pestuje doprsje Nefretete, ki ga je pravkar izkopal v delavnici kiparja Tutmoza. (Arhiv univerze v Freiburgu)

ponos in naklonjenost. Kraljica mu ne vrača pogleda, le mirno zre v daljavo. Ne ve, koliko vznemirjenja je povzročila, niti se ne zaveda, da je oz. da bo kmalu postala najslavnejši obraz starodavnega sveta.

Kip je bil del uganke, ki je še niso razvozlali. Našli so ga v Amarni, ki je bila enako oddaljena od dveh velikih mest starega Egipta, Memfisa na severu in Teb na jugu. Dolgo časa se s temi ruševinami sploh niso ukvarjali, ker so se zdele nepomembne v primerjavi z velikimi piramidami v Gizi blizu Memfisa ali palačami in templji v Tebah. Toda v preteklem stoletju so tam

začeli odkrivati temelje zgradb in grobnice, zato so arheologi domnevali, da je na tem kraju nekdanje mogočno mesto, čeprav nihče ni poznal njegovega imena.³ Grobnice in kipi, kot je bil ta, ki ga je izkopal Es Senussi, so kazali, da je imelo mesto kralja in kraljico. Končno so po letih raziskovanj našli zapise, ki so razkrili njeno ime. Doprse je upodabljalo kraljico Nefretete, milostljivo gospo, častljivo gospodarico zgornjega in spodnjega Egipta ter ženo kralja Amenhotepa IV. Kdo je bila skrivnostna kraljica?

Stari Egipčani so vodili zapise o svojih kraljih in kraljicah, vendar zgodovinarji v njih niso našli ničesar, kar bi lahko povezali z Nefretete ali Amenhotepom IV. Nadaljnja izkopavanja so prinesla nove uganke. Mesto je moralo biti zgrajeno zelo hitro in iz blatnih opek, zato je od njega ostalo tako malo. Očitno so ga zapustili prav tisti ljudje, ki so ga postavili. Enako skrivnostno je bilo tudi dejstvo, da so bili tamkajšnji kipi, kot je Nefretetino doprsje, povsem drugačni od vsega, kar so poznali v starem Egiptu. In zakaj je na njenem brezhibnem obrazu manjkalo oko? Za njegovo odkritje so razpisali nagrado, vendar ga ni nikoli našel ne Es Senussi ne kdo drug.

Nekaj pa je precej hitro postalo jasno: Es Senussi se je dokopal do kiparjevega skladišča. V starem Egiptu se kiparji niso podpisovali na svoja dela, toda imenska oznaka na vpregi, ki so jo našli v njegovi delavnici, je izdala, da je bilo lastniku ime Tutmoz. Zelo redko se zgodi, da antičnega umetnika poznamo po njegovem imenu. Če ocenjujemo po velikosti njegove delavnice, je bil Tutmoz ugleden kipar. Njegove prostore je obdajal zid, ki je imel samo en vhod, verjetno zastražen. Del kompleksa je bilo tudi razkošno dvorišče, s katerega so lahko vstopali v več stavb, tudi v delavnico in ozke bivanjske prostore za vajence.

Najbolj impresivni so bili domači prostori Tutmozove družine, ki so se nadaljevali na vrt z velikim vodnjakom, zelo pomembnim elementom na njihovi suhi zemlji. Tik ob stanovanjskih prostorih je bila kašča s štirimi shranjevalniki za ječmen in pšenico. Ta žita niso le prehranila Tutmozove družine in delavcev, saj so živeli v gospodarstvu, ki ni poznalo denarja, zato je bilo žito tudi dragocena oblika premoženja, kakor zlato, in so ga lahko zamenjali za skoraj vse, kar so potrebovali.⁴

Naslednje, kar je potrjevalo Tutmozovo pomembnost, je bila lokacija njegovih prostorov, ki so bili umaknjeni daleč od reke Nil in vrveža na njenem nabrežju. Za nabrežnimi privezi so bili skladiščni prostori za raznovrstno blago, ki so ga pripeljali po reki, denimo pšenico, ječmen, pivo in govedo. Sledil je del mesta, v katerem je bilo največ delavnic, vendar Tutmozove ni bilo med njimi. Njegova je stala v mirnejšem, stanovanjskem okolišu skoraj na robu mesta. Precej naprej so bile delavske vasi, ki so stale v bližini kamnolomov, v katerih so garači lomili in obdelovali kamen. Ker so v Tutmozovi delavnici našli še druge Nefretetine kipe, je bilo jasno, da je bila kraljica njegova stalna naročnica. In tako je počasi, s potrpežljivim delom izkopalcev, kot je bil Es Senussi, prihajala na površje ena najbolj nenavadnih epizod v egipčanski zgodovini.

Nefretete in Amenhotep sta odraščala dobrih tristo kilometrov južneje v Tebah (današnjem Luksorju), ki so bile eno največjih mest tedanjega sveta in so šteje okrog 80.000 prebivalcev. Bile so južno središče egiptovskega osrčja, ki se je raztezalo kakih 1300 kilometrov od ustja reke Nil na severu in navzgor po reki do Teb na jugu. Tebe, ki so bile nekoč zgolj postojanka na trgovski poti v Sudan, so postale prestolnica dolgo pred Nefretete. V mestu so stali veliki templji z mogočnimi